ADAM AND LILITH, A NONCONFORMIST COUPLE. FROM THE RELIGIOUS SINCRETISM, TO THE DEMONOLOGICAL IMAGINARY

Petru Adrian Danciu

PhD Student,"1 Decembrie 1918" University Alba-Iulia

Abstract: Our analysis starts from the premise that the symbiotic act of two existences cannot be possible as long as the entities involved do not give up the free will. The two personal histories are marked by the rejection of obedience, doubled by a strong sexual attraction. A coincidentia oppositorum in which divine intervention produces a constant discordant field. The result: the man becomes the lover of the demon "divorced" of the angel.

Keywords: Lilith, Asmodeu, Samael, Pazuzu, demonology.

Atât demonologia cât mai ales angeologia iudaică[1] primesc în timpul exilului puternica influență a religiozității asiro-babiloniene. Ea creează câmpul fertil dezvoltării și eliberării imaginarului religios dincolo de granițele monoteismului, după încheierea exilului și întâlnirea cu dualismul persan. Babilon, dincolo de locul unde a fost creat Talmudul[2], unde zigurat-ul[3] sau „Turnul Babel"[4] a inspirat scrierea despre „încurcarea limbilor" (cf. *Facere,* 11, 1-9), este mai degrabă o stare de inițiere în care maturitatea spirituală a iudaismului este verificată temeinic prin *întoarcerea la origini*. Dacă de aici a plecat de bună voie Abraham[5], în același loc a fost adus și reținut (586-538 î.Hr.), fără voia lui, poporul lui Israel. Întoarcerea la origini reprezintă momentul reevaluării spiritualității iudaice prin acceptarea controlată a adaosului sincretic, un „update" necesar supraviețuirii monoteismului într-un context religios cu totul nou, în care spiritualul și politicul trebuie înțelese ca un tot unitar. Acesta este și motivul pentru care Babilonul sau „mama diasporei"[6] iudaice rămâne spaţiul unde au apărut şi s-au dezvoltat marile academii evreieşti, la Nehardeea, Sura şi Pumbedita, instituţii aflate la baza istoriei *Thorei* sau Bibliei ebraice[7].

1. Demonologia iudaică

[1] Pentru angeologia iudaică vezi: J. Abelson, *Mistica ebraică*. Traducere din limba engleză de Ilie Iliescu, Bucureşti, Editura Herald, 2006, pp. 37, 39, 42-44, 46, 47, 53-67, 88, 89, 117, 119.

[2] Talmudul, sau „cercetare" (a Torei) este, conform misticii iudaice, una dintre cele mai mari opere de inspiraţie divină din întreaga lume. Pentru o mai bună aprofundare a subiectului, v. Gabriel Constantinescu, *Marginalii la Talmud,* Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1999, Isidor Epstein, *Iudaismul. Origini şi istorie.* Traducere şi note de Ţicu Goldstein. Bucureşti, Editura Hasefer, 2003, pp.151-250.

[3] Despre zigurat, la Petru Adrian Danciu, *Muntele Cosmic, prefigurare a Zigurat-ului la asiro-babilonieni* (partea I-a şi a II-a), în „Gnosis", ianuarie-februarie 2009.

[4] Pentru studierea teoriilor legate de Turnul Babel, v. Paul Zumthor, *Babel sau nedesăvârşirea*. Traducere, prefaţă şi note de Maria Carpov. Iaşi, Editura Polirom, 1998.

[5] Despre acest aspect, vezi studiul domnului Vladimir Petercă, *De la Abraham la Iosua,* Bucureşti, Editura Institutului Teologic Romano-Catolic, 1996.

[6] Avram Rotenberg, *Evreul rătăcitor. Istoria şi manipularea unui mit*, Bucureşti, Editura Hasefer, 2003, p. 206.

[7] Legat de istoria „construcției" Bibliei, de la „Babilon la creștinism", recomandăm două apariţii de mare erudiție, mai recente la noi, cea a domnului Mihai Valentin Vladimirescu, *O istorie a Bibliei ebraice*. Prefaţă de Adrian Schenker. Iaşi, Editura Polirom, 2006, precum şi a colectivului format din cercetătorii: Marguerite Hall, Gilles Dorival, Olivier Munnich, *Septuaginta. De la iudaismul elenistic la creştinismul vechi*. Traducere din limba franceză şi îngrijire ediţie de Mihai Valentin Vladimirescu. Bucureşti, Editura Herald, 2007.

Problema răului[8] în perioada pre-exilică nu primește conotații metafizice. Chiar și în timpul robiei babiloniene răul este tratat mai degrabă „teologico-moral" decât metafizic, cum este cazul lui Iov[9], unde găsim deopotrivă revoltă și supunere: „Dacă eu am greșit, Ţie ce pot să-Ţi fac, [Tu,] Care cunoşti cugetele oamenilor?[10]" (*Iov*, 7, 20); ori maximă confuzie: „căci sunt daţi pe mâinile unui nelegiuit. El pune văl pe faţa judecătorilor, şi dacă nu [este] El, atunci cine este?[11]" (9, 24). Totuși, Iov reprezintă „capsa detonatoare" pentru marea problemă a *existenței* răului și a *libertății* sale. Misticii iudaice îi revine meritul de a fi identificat sursa paradoxului uman în paradoxul Divin. André Neher descrie această stare de confuzie drept una puternic conflictuală, plecând tocmai de la „cazul" Iov. Cu cât este mai sfâșiat, „cu atât îi apare Dumnezeu însuşi ca o Fiinţă sfâşiată, ambivalentă, punându-şi uneori o mască (aceea a lui Satana), acţionând ca un demon, nedrept şi orb, dar revelându-se şi ca un judecător echilibrat, ca părinte grijuliu cu a sa creatură, ca o Fiinţă supremă, îmbrăţişând cosmosul cu toată forţa Puterii sale Creatoare"[12]. Ambivalența divină este, deci, marea problemă a teologiei momentului. Pentru evreu, însăși creaţia este o dramă şi nu un act logic, de vreme ce omul a căzut iremediabil din permisivitate divină, ori din propria-i confuzie „să nu mănânci" (*Facere,* 2, 17). În acest caz, dacă „răul nu s-a născut niciodată din greşeala lui Adam, ci odată cu voinţa Creatoare a lui Dumnezeu"[13], atunci el „nu e originar: el e radical"[14]. Cu alte cuvinte, Dumnezeu este autorul răului fără a se identifica cu el. În acest caz, este vorba despre *un* rău ce „nu poate fi eradicat"[15] decât odată cu lumea în care a fost generat, o lume *bună* și nu *perfectă* precum cea a Raiului Ceresc. Evident că astfel de abordări în care Dumnezeu este autorul răului au influențat fundamental doctrinele gnostice samaritene şi egiptene[16], fapt ce explică de ce YHWH este identificat cu Arhontele sau Demiurgul cel Rău, Ialdabaoth ori Samael. Mistica creştină, de la începuturile sale[17], încearcă o corectură dogmatică desăvârșită prin Fericitul Augustin[18], care afirmă, cu argumente teologice, că Dumnezeu nu poate fi autorul răului[19]. Argumentațiile dogmatice pot fi acceptate prin credință, nu însă și de către gnostici.

Mistica iudaică nu îl demonizează pe Dumnezeu, dar nici nu-l scutește de acuze. YHWH acţionează asupra lumii folosindu-se de două principii existente în *sine*, un dualism divin deci, prin

[8] Dualismul Zoroastrian reprezintă principalul punct de reper când se vrea luarea în discuție a problemei răului în iudaism, mai cu seamă în cel rabinic. În acest sens, v. Adolph Franck, *Doctrina Kabbalei. Filosofia religioasă a evreilor.* Traducere din limba franceză de Monica Medeleanu şi Mariana Buruiană. Bucureşti, Editura Herald, 2004, pp. 244-247; Charles Autran, *Mithra, Zoroastru şi istoria ariană a creştinismului*. Traducere de Tudor Reu şi Robert Adam. Bucureşti, Editura Antet, 1995, pp. 93-180.

[9] Despre ale cărei origini sumeriene este sigur S.N. Kramer în: *Istoria începe la Sumer.* Traducere de Cornel Sabin, București, Editura Științifică, 1962, pp. 284-291.

[10] „Ioan Gură de Aur spune că nu Iov Îl acuză pe Dumnezeu, dar ceea ce se întâmplă cu Iov face să se nască o acuzație împotriva lui Dumnezeu" („Comentariu la Iov", VII,15, în *Septuaginta*, vol. IV-2. Volum coordonat de Cristian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu, în colaborare cu pr. Ioan-Florin Florescu, Iași, Editura Polirom, 2007, p. 51.

[11] Versetul 24 formează „o structură concentrică, în care are loc o dezvoltare progresivă. Fiecare verset conține ideea de acuzare şi totul culminează cu întrebarea retorică: dacă nu este El pricina, atunci cine este? Răspunsul evident este că nu poate fi altcineva în afară de Dumnezeu. Traducătorul grec se va fi speriat de această expresie a descumpănirii lui Iov – cum să raportezi toate la Dumnezeu, cauză unică, şi să explici totodată apariţia răului – şi a omis stihurile 24b-c" (*Ibidem*, p. 56).

[12] André Neher, *Cheile Identităţii iudaice.* Traducere, prefaţă şi note de Ţicu Goldstein, Bucureşti, Editura Hasefer, 2001, p. 185.

[13] Idem, *op. cit.*

[14] *Ibidem.*

[15] David A. Cooper, *Dumnezeu este un verb.* Traducere de Lucia Vitcowsky. Bucureşti, Editura Hasefer, 2000, p. 227.

[16] Teologia gnostică susţine că Dumnezeul (evreilor) care a creat lumea este autorul răului, el însuşi, un imperfect. De fapt, deasupra lui se află adevăratul Dumnezeu, retras și evident necunoscut. Variațiunile discursului gnostic pe această temă sunt destul de multe, motiv pentru care ne rezumăm la a oferi o bibliografie succintă: Lucian Grozea, *Gnoza. Jocurile fiinţei în gnoza valentiniană orientală. Aspecte ale gnosticismului de tip siro-egiptean după mărturiile patristice, filosofice şi copte.* Bucureşti, Editura Paideia, 2001; René Guénon, *Demiurgul şi alte studii tradiţionale*. Cuvânt înainte de Roger Maridort. Cuvânt introductiv de Mircea A. Tamaş. Traducere din limba franceză de Daniel Hoblea. Bucureşti, Editura Herald, 2005; Henri-Charles Puech, *Despre gnoză şi gnosticism.* Traducere din limba franceză de Cornelia Dumitru. Bucureşti, Editura Herald, 2007.

[17] Discursul despre rău al creştinismului indică acuzator spre demoni, aspect ușor de observat încă din lucrările de tip *Pateric*, care descriu viaţa şi prezintă apoftegmele trăitorilor din pustie.

[18] Asupra vieţii şi activităţii Fericitului Augustin, reţinem doar două studii, de dată recentă şi foarte bine documentate: Henri-Irénée Marrou, *Sfântul Augustin şi sfârşitul culturii antice*. Traducere de Dragan Stoianovici şi Lucia Wald. Bucureşti, Editura Humanitas, 1997; Henry Chadwick, *Augustin*. Traducere din engleză de Ioan-Lucian Munteanu. Bucureşti, Editura Humanitas, 1998.

[19] Despre problema răului în teologia Fericitului Augustin s-a scris foarte mult. Amintim totuși trei studii foarte bine documentate: Constantin C. Pavel, *Problema răului la Fericitul Augustin*, Bucureşti Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1996; Idem, *Introducere în gândirea Fericitului Augustin*, Bucureşti, Editura Anastasia, 1998, pp. 101-193; Anton I. Adămuţ, *Filosofia Sfântului Augustin*, Iaşi, Editura Polirom, 2001, pp. 138-148.

intermediul *Îndurării* divine/ *Mila* şi a *Rigorii* divine/ *Dreptatea*. Până la căderea protopărinţilor noştri, dar şi după, atâta timp cât oamenii s-au supus sau se supun voinţei divine, Îndurarea este cea care le aduce prosperitate şi sfinţenie. În momentul când răutatea omenirii devine o „construcție" ascensională până la Cer (cf. *Facere,* 6, 5), Îndurarea se retrage (sau mai degrabă e respinsă), lăsând în locul ei Rigoarea sau Dreptatea divină cu acțiune pedepsitoare asupra umanității păcătoase. Ea este „aspectul cel rău" al lui YHWH, pentru că oferă o *libertate* controlată (limitată la porunca divină) lui Satan[20]. Acesta acționează și pedepsește în Numele Lui într-un timp istoric delimitat (cf. I *Petru,* 5, 8; *Apocalipsa*, 12, 12). Libertatea lui Satan, sau eliberarea răului în lume, pare a-L poziţiona pe Dumnezeu, prin acest acord-compromis, pe aceeaşi latură cu cea a acuzatorului despre care se vorbeşte în profeţia lui Zaharia (3, 1-5)[21]. Idel susţine că „flirtul lui Dumnezeu cu răul, şi în special cu manifestările feminine ale acestuia, i-a fascinat pe unii kabbalişti relativ devreme în istoria Kabbalei"[22]. Cu toate acestea, continuă el, pentru Kabbala secolului al XVI-lea, „răul reprezintă o putere pasivă, minoră, un concept teologic care serveşte pentru o mai bună înţelegere a mersului istoriei, şi nu o entitate iminentă şi puternică ce ameninţă viaţa în anumite momente"[23]. Este discursul Kabbalei Teozofice care nu cedează în faţa sistemelor dualiste ale Kabbalei, mai puţin radicale decât cele gnostice. Treptat, *Mila* și *Dreptatea* divină sunt personalizate, la fel ca atributele de putere ale zeităților condamnate de monoteismul iudaic. Astfel, atunci când păcatele oamenilor ajung „până la Cer", Dumnezeu ameninţă omenirea prin cei doi îngeri ai săi, Af şi Hema (adică „Mânia" şi „Furia") care lovesc fără milă acolo unde nu există pocăinţă. De fapt, cele două nume trimit la acelaşi personaj, Samael (sau Satan), şeful tuturor sataniilor, personificarea răutăţii pure. Dumnezeu este rău în sensul că permite existenţa răului, cauză a imperfecţiunii din creaţie. Pentru că aduce moartea, mai este numit şi „înger al morţii".

Promotorul răului în lume este Satan. Despre căderea lui Satan, tradiţia spune că în a treia zi a creaţiei[24], principalul heruvim, Lucifer – ebr. *helel ben zahar* („fiul zorilor"), se plimba prin Eden, „împodobit cu bijuterii strălucitoare, trupul său fiind fosforescent, auriu de la reflexele nestematelor"[25]. Se mai crede că „el era unul din paznicii modeşti ai popoarelor"[26]. Statutul primit îi orbi mintea şi întreaga sa fiinţă se îngâmfă până la a se crede egalul lui Dumnezeu. Aproape imediat Dumnezeu îl aruncă în adâncurile pământului, în Şeol. În căderea lui, Satana „era strălucitor ca un fulger, dar apoi s-a stins devenind cenuşă"[27]. Răutatea sa nu este cosmică, e personală, chiar și atunci când este împărtășită de îngeri sau oameni, ea nu subjugă decât propriul ego. Este o „boală" ce ar

[20] Mai multe asupra acestui aspect la Leo Schaya, *Omul şi Absolutul după doctrina Kabbalei.* Traducere din limba franceză de Costin Pop. Bucureşti, Editura Herald, 2006, pp. 161-164.
[21] Probabil cel mai important studiu (o lucrare de doctorat) despre demonologia Vechiului Testament ne este oferit de Ion V. Georgescu, *Demonologia Vechiului Testament. Satan în profeţia lui Zaharia*, în „Biserica Ortodoxă Română" (56), nr. 9-10 / septembrie-octombrie 1938, pp. 481-564.
[22] Moshe Idel, *Cabala şi Eros*. Traducere de Cătălin Patrosie, București, Editura Hasefer, 2004, p. 275.
[23] Idem, *op. cit.*, pp. 275-276.
[24] Dacă sabatul (Sâmbătă) este ziua de odihnă, atunci Marți e ziua în care a căzut Satan, aceeași zi în care, conform tradiției populare românești, el *se afundă* în apele primordiale pentru a lua din ele mâlul sau pământul ce va sluji creației. Numele zilei definește un „timp" sacru, eonic (v. Petru Adrian Danciu, *The hedgehog, between the possesive mother and the stepfather. Hermeneutical perspective upon the romanian mythological imaginary* în „Journal of Romanian Literary Studies", nr. 8/ 2016, pp. 396, 401 – http://www.upm.ro/jrls/JRLS-08/Rls%2008%2049.pdf).
[25] Lya Benjamin, Irina Cajal-Marin, Hary Kuller, *Mituri, rituri şi obiecte rituale iudaice. Culegere de texte şi comentarii.* Cuvânt înainte de Academician Nicolae Cajal, Bucureşti, Editura Fundaţiei Culturale Române, 1994, p. 64.
[26] Idem, *op. cit.* La rândul ei, mistica creștină cunoaște o explicație asemănătoare. Ea va crea confuzie printre dogmatiștii de mai târziu susținând că Satana și demonii lui au căzut împreună *înainte de a se fi făcut lumea materială* (*Facere,* 1, 4), cf. Pr. prof. dr. Isidor Todoran, arhid. prof. dr. Ioan Zăgrean, *Teologia dogmatică.* București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1991, unde se spune: Nu se știe când au căzut îngerii răi din starea originară, dar este de presupus că... ei au căzut înainte de crearea omului" (p. 156); Anca Manolache, *Un capitol de angeologie. Creația, natura și căderea îngerilor*, în „Studii Teologice" (VII), nr. 1-2/ ianuarie-februarie 1955, pp. 124-125. Starea de confuzie este întreținută de Sfântul Ioan Damaschin în lucrarea *Dogmatica* (Ediția a III-a. Traducere de pr. Dumitru Fecioru. București, Editura Scripta, 1993) unde face următoarea afirmație, cel puțin curioasă, arătând că Satan, „înainte stătătorul cetei terestre, căruia Dumnezeu i-a încredințat păzirea pământului, nu a fost făcut rău prin natură, ci a fost bun ... El este cel dintâi care s-a depărtat de bine și a căzut în rău. Răul nu este nimic altceva decât lipsa binelui, după cum și întunericul este lipsa luminii" (p. 49). Rămâne de stabilit *cum de este cu putință ca un demon să păzească grădina Edenului*? Iar dacă nu era căzut înaintea creației materiale, așa cum susțin dogmatiștii astăzi, este posibil să fi căzut în timpul sau la finalul celor șapte zile.
[27] „Îl vedeam pe Satana cum cădea din cer ca un fulger" (*Luca*, 10, 18).

putea fi vindecată. Originile apocatastazei[28] nu se găsesc deci la alexandrinul creştin Origen[29], ci în tradiția (*Kabbala*) iudaică. Adolph Franck care se ocupă de doctrina Kabbalei, afirmă că „nimic nu este absolut rău, nimic nu este condamnat pentru veşnicie, nici chiar arhanghelul răului sau bestia veninoasă, cum este numit uneori”[30]. Despre *Satan*, identificat forțat cu *Samael*, Franck afirmă că „va veni vremea când bestia își va regăsi numele și natura sa angelică”[31]. Ideea restabilirii este exclusă şi condamnată de creştinism, dovada cea mai elocventă fiind însăşi cartea Apocalipsei, Sfântului Apostol Ioan. E posibil ca referirea să facă trimitere la originea în demonologia iudaică a numelui zeului babilonian Șamaș, ca Samael. Independent de „misiunile divine”, Satan îndeplinește trei funcții: „ademenește oamenii, îi acuză în fața lui Dumnezeu şi aplică pedeapsa cu moartea”[32]. Este amăgitorul prin excelență. Spre exemplu, parte din procedeele sale sunt bine ilustrate în cazul lui Avraam sau Iov, când, provocându-L pe Dumnezeu, îl obligă pe patriarh la jertfirea fiului său ori, pe Iov îl aduce în pragul blasfemiei. Mai mult decât atât, el este cel care răspândește vrăjitoria, o pseudoștiință divină, cu mult inferioară magiei astrale (astrologia) de care se făcea însă responsabil, zeul babilonian Șamaș, deconspirat de imaginarul demonologic iudaic ca Samael. Lui Satan i se supun demonii. Conform magiei simpatetice, demonii au aceleași apucături, de aici și concentrarea lor în jurul lui Satan. Demonologia iudaică îi va numi ebr. *ședim*, „diavoli”, duhuri viclene rătăcitoare şi, evident, duşmani ai omului, aceasta în comparaţie cu viziunea demonologiei babiloniene, mai permisivă și polarizantă, care se folosește de aceștia pentru diferite activităţi magice. Diferenţa dintre cele două sisteme stă în exprimările teologice ale celor două sisteme religioase. Termenul *şedim* apare de două ori în *Torah*, în *Deuteronom*, 32, 17 precum şi în *Psalmul*, 105, 37, fiind asociat situațiilor când Israel ajunge să fie acuzat că le aduce jertfe, certificând legătura lor strânsă cu fenomenul idolatric (cf. IV *Regi*, 16, 3, I *Corinteni,* 10, 20). Uneori diferențiindu-se în specii, demonii primesc numele de *seirim*, adică „satiri”, locuitori ai ruinelor şi spaţiilor pustii[33]. Stăpânul lor este îngerul rău Azazel, un *veghetor* răzvrătit căruia i se oferea de *Iom Kipur* („Ziua Ispășirii”, un rit „apocatastatic”) un „ţap ispăşitor”. E singura ofrandă demonică acceptată de cultul monoteismului iudaic. Pe lângă *şidim*, atât Talmudul cât şi Mișdrașul pomenesc şi de *mazikim* sau „cei vicleni” sau „cei rătăcitori”[34]. Această categorie/ specie de spirite malefice „hibride” păstrează trei atribute identice cu ale sfinților îngeri: au aripi şi pot *zbura* de la un capăt la altul al pământului, sunt *invizibili*, ori își pot schimba *forma* şi cunosc viitorul; precum şi alte trei calități comune oamenilor: se *hrănesc*, se *înmulțesc* şi mai ales, *mor*. Aceste calități definesc profilul demonologic al demonilor *incubi* și *sucubi*. Evident că existența lor are o origine biblică. Bazându-se pe versetele din *Facere,* 6, 1-4, teologii evrei cred că unii dintre *îngerii veghetori* ai pământului au păcătuit cu fiicele oamenilor, acestea născând uriași (*nefilimi*). Urmaşii uriaşilor, precum şi *sufletele lor*, după moartea violentă survenită prin potop, *devin*

[28] Din gr. *apocatastasis*, este „restabilirea” sau readucerea creației la stadiul inițial de puritate. Este o doctrină de origine stoică, potrivit căreia, la sfârşitul veacurilor, toate creaturile decăzute (îngerii răi, demoni şi suflete damnate) se vor *restabili* („întoarce la origini”) în Dumnezeu. În „termeni creştini”, această teorie impune consecinţe radicale, ca, spre exemplu, anularea importanței oricărui proces personal de sfințire, dispariția judecății de apoi precum şi mântuirea forțată a lui Satan.

[29] Cf. Henri Crouzel, *Origen. Personajul, exegetul, omul duhovnicesc, teologul.* Traducere de Cristian Pop. Studii de Gilles Dorival şi Cristian Bădiliță. Prefață de Ioan I. Ică jr., Sibiu, Editura Deisis, 1999, pp. 341-353; Sergiu Tofan, *Origene. Între teologie şi filosofie.* București, Editura Paideia, 2003, pp. 109-129.

[30] A. Franck, *op. cit.,* p. 150; L. Schaya, *op. cit.,* p. 97.

[31] Idem, *op. cit.* Despre *Samael*, Adolph adaugă: „Numele său mistic este Samael. În vremurile viitoare i se va tăia prima jumătate a numelui, care înseamnă otravă; a doua (jumătate a numelui) este numele comun tuturor îngerilor. Aceeași idee mai este exprimată sub o altă formă: după ce s-a demonstrat printr-un procedeu kabbalistic că numele lui Dumnezeu cuprinde toate părțile din univers – cu excepția nordului, rezervat celor răi ca un loc de ispășire – se adaugă că la sfârșitul timpurilor această parte va reintra la fel ca celelalte, în numele inefabil. Infernul va dispărea, nu vor mai exista nici pedepse, nici încercări, nici vinovați. Viața va fi o sărbătoare eternă, un sabat fără sfârșit” (*ibidem*, n. 1, p. 150). Prezența numelui divin chiar și în cel al îngerilor răi ar putea fi interpretată ca un act profetic al unei apocatastaze angelice finale.

[32] A. Cohen, *Talmudul*. Traducere din limba franceză de C. Litman, București, Editura Hasefer, 1999, p. 112.

[33] Practic, ei pot fi „întâlniți” oriunde. Practica magică îi arată frecventând latrinele, zonele umbrite (umbra anumitor tufișuri poate fi locul de întâlnire al demonilor), „locurile întunecate, murdare şi primejdioase, precum apa” (Idem, *op. cit.,* p. 361). Evident că „duhurile rele fug de lumină și caută întunericul. Deci noaptea este un loc primejdios” (*ibidem,* p. 364).

[34] Rabi Iohanan susținea că „există 300 de soiuri de demoni bărbați; în privința demonilor femele, nu știu câte sunt” (*Ghit.,* 18a, apud. *Ibidem,* p. 360).

demoni. Ei sunt aceia care, practic, îi vor tortura, de cele mai multe ori fizic, pe oameni[35]. Sigur, părerile demonologice ale monoteismului sunt variate atunci când se ia în discuţie *originea* demonilor. După unii rabini, demonii sunt ființe care au făcut cândva parte dintr-o creaţie divină[36] cumva neterminată, fără finalitate, deci fără rost. În consecință, Dumnezeu a creat demonii, iar faptul că s-au răspândit este numai rezultatul raporturilor sexuale cu prima pereche de oameni (Adam şi Eva)[37]. Există şi o ipoteză „involuționistă", ce are ca punct de plecare o ființă hermafroditică, rea, hiena-bărbat, din care, după cinci cicluri – număr care nu indică perfecțiunea/ finalitatea sacrală ca 3, 7 sau 12 – a şapte ani fiecare, se „naşte" un demon[38].

Talmudul, ca de altfel multe alte scrieri kabbalistice, consemnează existența unor practici de exorcizare ale demonilor, constând în folosirea incantaţiilor, fumigațiilor, amuletelor precum şi a multor altor tehnici străine iudaismului ca origine, dar nu și după ce au fost adoptate cultic de către monoteismul iudaic. În antichitate, luarea în posesie de către un demon era considerată un lucru foarte grav. Se făcea diferenţa între boală şi posesiunea diabolică, de multe ori interpretată ca o formă de pedeapsă (cf. I *Regi*, 19, 9-10; comp. *Matei*, 12, 43-45; *Luca*, 11, 24-28), încercare divină (*Tobit*, 3, 17) sau act magic (*Faptele Apostolilor*, 16, 16-19). Se credea că, de cele mai multe ori, omul este *obligat la a înfăptui păcatul* prin implicarea directă/ posesiune a diavolului: „Nimeni nu înfăptuieşte un păcat decât dacă intră în el un spirit răufăcător"[39]. Păcătoși sau sfinți, cei atinși de sacru, vorbeau în limbile unor specii spirituale ce nu au putut fi ignorate. Pentru a-i exorciza sau pur şi simplu pentru a obţine răspunsuri la diferite chestiuni, unii dintre rabini, cum ar fi Ioanan ben Zaccai, rabin din secolul I d.Hr, cunoştea „graiul îngerilor slujitori şi graiul demonilor"[40]. Importantă era și cunoașterea orientarea sexuală a spiritelor ce urmau a fi alungate. În acest sens, cei mai virulenți sunt considerați demonii feminini ca Lilith şi Agat, fiica lui Mahlat şi a lui Samael[41] (după alții este și soția lui), dar și Azazel, supranumit şi „regele demonilor", ori mai cunoscutul prinţ, Aşmedai sau Asmodeu, toți conducători peste păcatele oamenilor, tot atâtea stări spirituale sau iaduri.

Iadul Kabbalei este numit *infernul celor şapte tabernacole*. El cuprinde în chip sistematic toate dezordinele lumii morale şi toate suferinţele care derivă din aceasta. Franck notează că „acolo vedem fiecare pasiune a inimii omeneşti, fiecare viciu sau fiecare slăbiciune personificată de un demon, devenind călăul celor pe care i-a făcut să se rătăcească în lumea aceasta"[42]. Cele şapte iaduri, un zigurat răsturnat, se divizează şi se subdivizează la infinit, căci pentru fiecare păcat există un regat. Astfel, imaginarul demonologic prezintă în fața ochilor minții imaginea unei imensități tenebroase, toată profunzimea păcatelor ale căror păstrător unic este. Există de asemenea un „Fluviu de foc" care face înconjurul celui de-al treilea Cer. Se crede că cel care se îneacă în „Fluviul de foc" „este mistuit

[35] „Duhurile rele nu atacă numai oamenii, ci şi animalele, care, din cauza lor turbează şi devin periculoase. Îndeosebi câinii sunt supuşi acţiunii lor malefice" (*ibidem*, p. 366).

[36] În acest sens, cu privire la apariţia spiritelor *mazikimii*, Cohen notează un aspect deosebit de interesant: „Cu privire la textul: „Dumnezeu a zis: Pământul să producă vieţuitoarele după soiul lor" (*Facere*, 1, 24), s-a făcut următoarea observaţie: „Aceştia sunt demonii pe care i-a creat Sfântul Unic (binecuvântat fie El!), dar când a fost pe cale să creeze trupul lor, a respectat Sabatul şi nu l-a creat" (*Geneza R.*, 7, 5). Aşa încât erau concepute ca spirite descărnate" (*Ibidem*, pp. 358-359), expresia pură a *non-umanității*.

[37] „În cursul perioadei lungi de 130 de ani când Adam a fost despărţit de Eva (după ce fuseseră izgoniți din Eden), duhurile masculine au căpătat patimă pentru Eva şi ea a conceput ca urmare a relațiilor cu ele, iar duhurile feminine s-au pasionat pentru Adam şi au avut urmaşi de la el" (*Geneza R.*, 20, 11, apud. *Ibidem*, p. 359).

[38] „Hiena-bărbat devine la capătul a şapte ani liliac; acesta, după şapte ani, devine un vampir; după şapte ani, vampirul devine o urzică; după şapte ani, urzica devine un spin (sau şarpe); după şapte ani, acesta devine un demon" (*K.B.*, 16e, apud. *Ibidem*).

[39] *Sot.*, 3a, apud. *Ibidem*, p. 358. Conform aceleiași tradiții sacre, „un om nu comite un păcat decât dacă (spiritul necurat a intrat în el) şi sufletul înalt îl părăseşte, dar când sufletul înalt este în om atunci el doreşte (să se întoarcă) la sursa sa, Cel Sfânt, binecuvântat fie El" (Moshe Idel, *op. cit.*, p. 188). Sufletul înalt, fie este *alter ego*-ul ceresc al omului aflat aici pe pământ, fie îngerul său păzitor. Ne este clar că tradiția iudaică a influențat profund creştinismul timpuriu, martor în acest sens fiind *Păstorul lui Herma* (Traducerea textului și îngrijire ediție de Monica Medeleanu, București, Editura Herald, 2007, pp. 76, 80-82).

[40] J. Abelson, *op. cit.*, p. 42. Vorbirea, spre exemplu, în limbi angelice indică contactul viu cu sacru/ posesiunea, cf. *Testamentul lui Iov*, XLVIII-LII, în *Trei apocrife ale Vechiului Testament. Iosif şi Aseneth, Testamentul lui Iov, Testamentul lui Avraam*. Traducere, note și prezentări de Cristian Bădiliță, Iași, Editura Polirom, 2000, pp. 105-106.

[41] Dumnezeu a dat regatul lui Israel în mâinile lui Samael pentru păcatele oamenilor (v. Moshe Idel, *op. cit.*, p. 265), viziune în care Israel devine „țapul ispășitor" al omenirii. Ca înger al morții (sau însăşi moartea), este acuzatorul lui Israel în faţa lui YHWH (cf. L. Schaya, *op. cit.*, p. 117).

[42] A. Franck, *op. cit.*, p. 156. În continuare insistă asupra genurilor de păcate: „Acolo este voluptatea şi seducţia, dincolo mânia şi violenţa, mai departe impuritatea grosieră, demonul desfătărilor singuratice, într-un alt loc crima, invidia, idolatria, orgoliul" (*ibidem*).

şi rămâne ca o flacără printre altele până la sfârşitul tuturor ciclurilor existenţei, atunci când focul infernului va fi stins şi descompus în Avir[43], „aerul foarte pur şi insesizabil", pe care îl respiră singurul Veşnic"[44]. Stăpânul suprem al iadului este Satan sau Samael (după Kabbală), căruia i se dă o soţie, personificare a viciului şi senzualităţii, căci numele Lilith semnifică prostituata şi amanta celor desfrânaţi, reuniţi într-un singur nume - Bestia[45].

2. Cuplul Adam - Lilith

Conform referatului biblic al genezei, Adam (אדם) este întâiul om şi părintele rasei omeneşti. Conform etimologiei biblice, numele său derivă din ebraicul *adama* (ADM) – „pământ", în sens strict fizic, „materia primă din care este clădită fiinţa întrupată a omului"[46]. Conform tradiției evreiești, Adam reprezintă unitatea tuturor oamenilor. Prototipul său ceresc este *Adam Kadmon,* sau *Adam Elyon*, o creaţie pură a *imaginarului* lui Dumnezeu (YHWH). Adam Kadmon este „omul originar sau primordial, nici bărbat, nici femeie, mai aproape de Divinitate decât Adam, care este făcut din ţărână"[47].Adam cel pământesc rămâne o „reflecție" a lui Adam Kadmon, produsul compozit al mai multor interferenţe, parte dintre ele, feminine, aşa cum vor susţine mai târziu unele doctrinele gnostice[48]. Prezenței autoritare a lui Lilith i se va împotrivi „feminitatea" lui Adam, „extrasă" mai apoi din el și transformată într-o entitate independentă, Eva. Cea care stă deci împotriva lui Adam este Lilith (תילית), care, conform unui Midraş[49], „a fost prima nevastă a lui Adam, creată din ţărână ca şi el în acelaşi timp cu el"[50], la origine un *înger* oferit de YHWH și transformată în demon ca pedeapsă pentru nesupunerea arătată în fața soțului ei. Există două registre prin intermediul cărora Lilith e introdusă din sfera demonologiei babiloniene, în câmpul demonologiei ebraice.

Primul se naște din interpretarea a trei versete biblice. În această interpretare, kabbaliştii[51] *reconstruiesc* o *istorie personală* a unui personaj demonic (Lilith) de origine sumeriană, acceptat treptat de câmpul religios imaginar semit (iudaic). Se încerca deci introducerea şi mai ales explicarea rolul important al lui Lilith în perioada imediat următoare creării lui Adam. Astfel, în cartea *Facerii,* ei găsesc primele „aluzii" cu privire la existența lui Lilith. În *Facere,* 1, 27, se spune că „Dumnezeu l-a făcut pe om după chipul Său... a făcut bărbat şi femeie". Apoi, în 2, 18, Dumnezeu recunoaște că „Nu este bine ca omul să fie singur; să-i facem ajutor potrivit pentru el". În fine, în 2, 22: „Iar coasta luată din Adam a făcut-o Domnul Dumnezeu femeie şi a adus-o la Adam". Primul verset citat ar sugera că YHWH-Elohim a creat pe Adam căruia i-a oferit pur si simplu o femeie, aceasta nefiind alta decât Lilith. Apoi, brusc, omul (Adam) rămâne singur. Nu se spune, nu neapărat pentru că nu se „știe" cauza. Aici se deschide câmpul speculațiilor angeologice: să-l fi părăsit oare Lilith pe Adam? Dacă nu, atunci de ce ar fi spus YHWH că nu e bine ca omul să fie singur, raţionament logic care duce la o concluzie clară, să-i facem „ajutor potrivit". Nu se punea problema ca prima soție (Lilith) să-i fie ajutor lui Adam, ci doar femeie. De abia a doua, Eva, îi va fi oferită drept ajutor. Eșecul lui Lilith este și eșecul lui YHWH de a nu găsi „ajutor potrivit" pentru Adam, motiv pentru care el nu va fi amintit în textul cărții. Însă, unul din rolurile tradiției este să nu uite ceea ce nu este scris. Interesant că Lilith nu e creată din coastă, ci după chipul Său, la fel ca Adam, sugerându-se egalitatea cu acesta

[43] *Avr* – „Lumină" („Să fie lumină", *Facere*, 1, 3) este locul de unde izvorăsc arhetipurile celor cereşti (L. Schaya, *op. cit.,* pp. 126-128).
[44] *Ibidem,* p. 119.
[45] A. Franck, *op. cit.,* p. 157; cf. *Apocalipsa*, 17, 1-18.
[46] Dragobert D. Runes, *Dicţionar de iudaism. Rituri, obiceiuri şi concepte iudaice.* Traducere din limba engleză de Viviane Prager. Bucureşti, Editura Hasefer, 1997, p. 13.
[47] Idem, *op. cit.,* p. 14.
[48] „Adam a venit întru fiinţă din două fecioare, din Duhul („Ruach" – n.a.) şi din fecioara pământ" (*Evanghelia după Filip*, 71, 16-18, în *Evanghelii gnostice.* Traducere, studii introductive şi note de Anton Toth, Bucureşti, Editura Herald, 2005. Vezi de asemenea nota la aceste versete la p. 216.
[49] *Midraş*-ul sau „expunerea" este un „comentariu omiletic asupra canonului biblic. Comentariile sunt de două feluri: cele referitoare la lege sau ritualuri (*Halaha*) şi cele cu caracter legendar moralizator, folcloristic şi anecdotic (*Hagada*)" (*ibidem,* pp. 204-205).
[50] *Ibidem*, p. 188.
[51] Felicia Waldman are dreptate atunci când observă că „această demonizare a vieții a fost unul dintre factorii cei mai activi, dar şi cei mai primejdioşi în dezvoltarea Kabbalei" (*Ocultarea în mistica iudaică. Ocultismul Kabbalei*, Bucureşti, Editura Paideia, 2002, pp. 203-204.

şi nu supunerea faţă de el, precum în cazul Evei, „născută" din coastă. De aici şi cauza nesupunerii - egalitatea. În paranteză fie spus, interpretările, multe la număr, oferite de teologia ortodoxă, nu sunt de acord cu existenţa a două „Eve", cu toate că apare o oarecare stare de confuzie atunci când citim mai ales primele două versete. Frumuseţea textului divin stă în interpretare, născută din infinita potență a imaginarului spiritual al ființei umane.

Al doilea registru ţine de menţionarea explicită a numelui Lilith. Singura explicaţie pentru care s-au ales textele din Facere pentru a explica originea lui Lilith este aceea că demonul nu ar fi putut fi încadrat în nici un alt eveniment biblic. Aparenta neclaritate a formulărilor din Facere ar fi permis inserarea mitului lui Lilith alături de apariţia lui Adam. Într-un verset din cartea lui *Isaia* nu se mai pune problema exegezei biblice, ci a asimilării efective a unei secțiuni importante a tradiției demonologice babiloniene, *vampirismul*, absolut străină credințelor demonologice iudaice. În *Torah*, Lilith este menţionată explicit o singură dată: „Acolo se vor întâlni pisici sălbatice, acolo îşi vor da satyrii întâlnire, acolo însăşi Lilith[52] îşi va stabili lăcaşul şi îşi va afla o retragere liniştită" (*Isaia*, 34, 14)[53]. Pentru evrei, personajul său se concretizează în *Talmudul Babilonian*, *Alfabetul lui Ben Sira*, precum şi în *Zohar*. Numeroasele legende medievale îi valorifică agresivitatea sexuală, despre care vom discuta însă mai târziu. YHWH a construit corpul îngerului din pământ, la fel cum a procedat şi cu Adam. Se spune că pe neaşteptate amândoi au început să se certe, motivul fiind unul sexual[54]. Cei doi au avut o relaţie în urma căreia s-a născut Cain[55], Abel fiind fiul Evei. Prvind problema sub aspectul social al relaţiilor din familiile tribale semite, Knappert afirmă că cei doi ar fi fost fiii soţiilor rivale, situație care „ar explica ura dintre ei alimentată de mamele lor"[56], o realitate de altfel des întâlnită în relațiile poligame.

Dacă Lilith este un exemplu pentru mişcarea feministă actuală[57], nu la fel stau lucrurile cu ce-a de-a doua femeie a lui Adam, Eva, care îi va fi supusă total (*Facere,* 3, 16), *genetic* (din „coasta" lui Adam sau prin „creaţie"), dar şi prin *poruncă divină*.

---

[52] Cf. *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (Stuttgart, 1990), unde apare în text numele תילִיל. Traducerea ortodoxă a Sfintei Scripturi face trimitere la demonii nopții, căci în loc de Lilith s-a tradus „*năluci* ce umblă noaptea" (*Biblia sau Sfânta Scriptură*, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988), ori *nălucile* sunt *strigoii* sau *duhurile morţilor* care nu au odihnă. În traducerea oferită de Martorii lui Iehova o variantă acceptată şi de alţi specialişti în religiile Orientului Mijlociu, numele lui Lilith e înlocuit de formularea „pasărea de noapte" (*Sfintele Scripturi. Traducerea Lumii Noi*. Watchtower Bible and Tract Society of New York, 2006).

[53] La fel ca zeiței Atena, lui Lilith îi este asociată bufniţa, pasăre a nopţii, a morţii şi a dezolării. Knappert este de părere că „Lilith, la fel ca Atena, a fost iniţial zeiţa morţii care trăia în lumea subpământeană, cu morţii. Ca atare ea era şi zeiţa fertilităţii, deoarece, pentru gândirea antică, pământul unde erau îngropaţi morţii, este şi pământul care ne dă cereale şi hrană; de aici, misiunea sa ca primă soție a lui Adam (şi Adam înseamnă „pământ"). Ea i-a arătat noaptea şi l-a sedus, împotriva dorinţei lui Elohim" (Jean Knappert, *Enciclopedie. Mitologia şi religia Orientului Mijlociu.* Traducere de Gherasim Ţic. Bucureşti, Editura Nemira, 2003, p. 167).

[54] „Ea a spus: „Eu nu mă voi culca dedesubt", iar el a spus: „Eu nu mă voi culca dedesubt, ci deasupra, căci tu ai fost menită să fii dedesubt, iar eu să fiu deasupra". Ea i-a spus: „Suntem egali amândoi, căci amândoi am fost făcuţi din pământ (...)", aşa că nu s-au înţeles" (Pauline Bebe, *Femeile iudaismului. Dicţionar.* Traducere de Janina Ianoşi. Bucureşti, Editura Hasefer, 2002, p. 147).

[55] Riturile agrare sunt strâns legate de cultele chtoniene, de care Lilith nu pare a fi străină. O astfel de legătură aduce o oarecare lumină asupra refuzului lui YHWH de a-i primi jertfa lui Cain. După ce îl ucide pe Abel, neamul lui Cain devine unul blestemat, atât de păcătos încât e în stare a aduce mutaţii de natură genetică speciei umane (*Facere*, 6, 4). Unii cercetători consideră că cei care au avut relaţii păcătoase cu fiicele oamenilor sunt îngeri în urma cărora s-au născut uriaşii (*nefilimi,* ebr. עברית – sau „doborâtorii"/ *hanNefilim*, „cei care îi fac pe alţii să cadă"), alţii că sunt fiii lui Abel, iar alţii, ca Sfântul Ioan Gură de Aur, nu reușesc să clarifice acest verset cu toate că îl comentează amplu într-una din omiliile sale (Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilii la Facere,* vol. I, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2003, pp. 268-271). Conform teologie creştin-ortodoxe, „Fiii lui Dumnezeu" sunt oameni şi nu îngeri. Ei sunt numiţi astfel dată fiind pietatea lor ce-i apropie de Dumnezeu la fel cum fiul e apropiat de tatăl său. Calitatea de „fii ai lui Dumnezeu" este oferită uneori şi îngerilor (cf. *Iov,* 1, 6). De aici confuzia. Să revenim la varianta ortodoxă. Aceşti oameni credincioşi sunt în cea mai mare parte urmaşii lui Set, iar „fiicele oamenilor" reprezintă spiţa păcătoasă a neamul lui Cain. Adjectivul „frumoase", ca şi expresia „aflară plăcere", indică simţul lumesc al oamenilor (cf. Nicolae Neaga, *Facerea*, Sibiu, 1945, p. 39), al atracției irezistibile. Cu toate acestea, apariţia uriaşilor este un fenomen deosebit, relatat de marile mituri ale lumii şi păstrat în extrem de multe tradiții populare ce nu s-a mai repetat, chiar dacă oameni sfinți au căzut adesea în păcatul curviei. Personal rămânem la părerea „fii ai lui Dumnezeu" nu sunt oameni, îngerii, apelativul fiind intenționat utilizat pentru a indica doar creaturile spirituale, oamenii fiind „robii Domnului" sau „ebed Yahweh", (titulatură cu sens mesianic, cf. *Isaia,* 53, 11) pe tot parcursul Vechiului Testament.

[56] J. Knappert, *op. cit.,* p. 168.

[57] P. Bebe, *op. cit.,* p. 150.

Se spune că după ce chibzui puţin, probabil gândindu-se la rostul unei vieţi permanent dedicate lui Adam, Lilith rosti sfântul Nume al lui Dumnezeu[58], Tetragramatonul (YHWH), moment în care îşi luă zborul, părăsindu-şi definitiv bărbatul[59]. Adam se va plânge mai apoi lui Dumnezeu: „femeia pe care mi-ai trimis-o m-a părăsit”[60]. Pentru că Bunul Dumnezeu nu acceptă „divorţul”/ refuzul, trimite în urmărirea ei trei îngeri cu misiunea de a o readuce lui Adam. Îngerii sunt dispuși să își manifeste rolul de *mesageri* şi de *însoţitori*, în situația în care Lilith, acceptă de bună voie să se întoarcă supusă, la soţul ei. Îngerilor nu li s-a dat nici o putere asupra lui Lilith, căreia Dumnezeu îi respectă liberul arbitru. Practic, ei îşi duc la capăt doar misiunea de informare căci transmit porunca lui YHWH: „Dacă doreşte să se întoarcă, e bine[61], dacă nu, o sută de copii vor muri, în fiecare zi, o sută de copii pe capul ei”[62]. Binecuvântarea naşterii de prunci se transformă în blestemul morţii acestora. Asumându-și consecințele, ea refuză întoarcerea la Adam, astfel, dintr-o creatură cerească, purtătoare de viaţă, e judecată în absență, transformându-se în *demonul* Lilith. Va lupta deci împotriva vieții, făcându-se vinovată de imperfecţiunile genetice ale pruncilor Evei, afectând continuu starea perfectă a genei umane. Pentru că pericolul „dezintegrării” genetice a umanității era imens, din textul citat de Pauline Bebe aflăm că, „atunci când (îngerii – n.a.) i-au auzit cuvintele (de refuz – n.a.), ei s-au adunat (au înconjurat-o) şi au prins-o în aşa fel încât ea a jurat în numele lui Dumnezeu Cel Viu şi a hotărât ca de fiecare dată când le va vedea numele sau chipul pe vreun talisman să nu făptuiască nici un rău respectivului copil[63]. În plus, ea s-a angajat ca o sută din proprii ei copii să moară în fiecare zi şi, de aceea, în fiecare zi mor câte o sută de demoni[64]. Că Lilith s-a angajat ca o sută din proprii ei copii să moară zilnic este mai degrabă o „târguială” prin care ea urmărea să scape doar cu un minim de pedeapsă. Din această cauză, noi (evreii – n.a.) scriem numele copiilor mici pe amulete, pentru ca în cazul în care ea vede aceste nume să-şi amintească de jurământul ei şi copilul să se însănătoşească”[65]. Fără amuletă nu există deci garanţia că Lilith își va ține cuvântul. Liberul arbitru

[58] Locul numelui lui Dumnezeu în teologia și mistica iudaică este unul central. Toate creaturile cereşti cunosc acest nume, având, după caz, ,și libertatea de a-l folosi. Cu toate că Lilith, la fel ca Adam, a fost făcută din pământ, păstra amintirea numelui divin de care s-a folosit ca ființă angelică atunci când s-a ridicat la cer, odată cu trupul material. Adam nu foloseşte numele divin pentru că pur și simplu nu îl știe, din moment ce a fost descoperit oamenilor mult mai târziu, respectiv lui Moise (*Exod*, 3, 15). Astfel, rostind numele, Lilith nu se mai comportă ca un om, ci ca un înger. Neascultarea îi va aduce damnare. Acest episod ne aminteşte că îngerii pot cădea în orice moment, dacă li se oferă libertate, chiar şi după lepădarea Satanei de Dumnezeu. În acest caz, Lilith nu este ispitită de diavol. Ea pur și simplu nu concepe ca natura angelică să se supună celei umane. Este adevărat că în *starea angelică* Lilith era superioară esenței spirituale a lui Adam, după cum era și *egală* acestuia prin trup. Logica ei, de altfel corectă, se opune poruncii divine. Din acest moment, totul degenerează. Chiar și după ce cade în dizgrația divină, Lilith se comportă *ca o femeie*. Ea va da naştere, prin acuplarea sexuală cu bărbații, unui număr practic infinit de copii/ demoni. Este deci mult mai prolifică decât Eva, fapt care ne face să credem că Dumnezeu dorea o înmulţire rapidă a oamenilor pe pământ. Interesant este că nu devine stearpă, semn că vechea natură deificată nu a putut fi ștearsă. Calitatea biologică a progeniturilor urma să fie mult superioară celor oferite de Eva. Practic putem lua în discuţie specii de oameni diferite care au un părinte comun: omul. Natura lor hibridă explică, la fel ca în cazul nefilimilor, în variantă iudaică, natura *eroilor*.

[59] Avem aici originea primului divorţ intentat de „femeie” și nu de bărbat, un antipod al divorţului mozaic, profund patriarhal.

[60] *Ibidem*, p. 147. Aceeaşi neputinţă în gestionarea unei relații cu partenerul de sex opus o arată Adam şi atunci când spune că: „Femeia pe care mi-ai dat-o să-mi fie alături mi-a dat din rodul pomului şi am mâncat” (*Facere*, 3, 13).

[61] Este acesta semnul aplicării liberului arbitru de către Dumnezeu. „Dar acest liber arbitru este o parodie sarcastică, de vreme ce, în cele din urmă, ea nu poate scăpa de soarta blestemată care o face să-i îmbolnăvească pe copii” (*Ibidem,* p. 149). Lilith şi-a sacrificat libertatea şi implicit statutul în detrimentul propriului stil de viaţă, neagreat şi prin urmare pedepsit, de către divinitate. Dumnezeu este dispus să ierte (să dea totul uitării), chiar şi ființele angelice, dacă acestea manifestă „pocăinţă”, recunoscându-şi păcatele.

[62] *Ibidem,* pp. 147-148. Este acesta motivul mitic prin care Lilith se leagă de Avestiţa. Toți copiii care vor muri sunt de fapt uciși de acest demon. Lilith primeşte astfel o funcţie în cadrul demonologiei iudaice: *ucigaşă de prunci*, pe când Eva este „mama tuturor celor vii” (*Facere*, 3, 20). Ar trebui deci să înţelegem că de moartea pruncilor este vinovată Lilith, iar aceasta se întâmplă *ca pedeapsă* divină, caz în care nu sunt sigur că sancţiunea este aici rodul lucidei judecăţi, ci mai degrabă al unei hotărâri luate în urma unei izbucniri nervoase, transformată iremediabil în decizie.

[63] Îngerii, îngrijoraţi de viitorul umanităţii, fac apel la liberul lor arbitru, acţionând „instinctiv” în direcţia protejării speciei umane, hotărăsc o metodă magică de prevenire și înlăturare a atacului demonic. În cest sens, ei nu acționează în urma unei porunci divine, după cum nici nu sunt condamnați în urma hotărârii luate.

[64] Nu doar în tradiţia demonologică iudaică există credinţa că demonii mor. În basmele noastre populare, spre exemplu, zmeii „crapă”. Tipul acesta de moarte e caracteristic sufletelor inferioare, niște *accidente ale creatului în creație*. Aceste „forme de viaţă” se mai pot numi şi „hibrizi”. Prin angajamentul ei, Lilith vrea să compenseze cumva pierderile umane, impunând un oarecare echilibru între specii. Progeniturile ei sunt numite *demoni* pentru că apar ilegal, în urma multiplelor acuplări cu bărbaţii al căror liber arbitru e ignorat, fie prin forţă, fie prin manipulare.

[65] *Ibidem*, p. 149. Demonii îşi iau angajamente, dar aceasta nu înseamnă că le respectă permanent. Aşa se face că amuletele ce poartă numele copilului o vor obliga pe Lilith să își respecte legământul făcut în faţa îngerilor precum şi *indirect* prin puterea numelor divine aplicate pe ea în faţa lui Dumnezeu. De aici, capacitatea limitată de protecție a amuletei.

al îngerilor este un element rar imaginat de teurgia iudaică. Prin tăcere se arată toleranța lui YHWH față de conceperea și purtarea de talismane pe care apar desene, cuvinte de putere, nume angelice și divine. Totuși, Lilith nu va suferi prea mari pierderi, căci, așa cum vom vedea, ea rămâne cel mai prolific dintre demonii incubi[66]. Mai mult, ea nu este legată şi aruncată în iad, ci doar alungată, locuinţă devenindu-i întinsele pustietăţi, mormintele şi locuinţele părăsite de pe toată suprafaţa pământului. Decât să se întoarcă şi să se supună lui Adam, considerându-se superioară, după cum şi era, Lilith acceptă blestemul unei sexualități continuu bântuită de poftă, care o va apăsa până la finele veacurilor.

Cu timpul, se dezvoltă o serie de variante în care Lilith este denigrată, semn al demonizării extreme de care a avut parte. Astfel, „Dumnezeu a făcut-o pe Lilith nu din coastă (a lui Adam, cum s-a întâmplat în cazul Evei – n.a.), ci din gunoaie şi rahaturi”[67]. În legendele populare românești antropogonice, Eva este creată accidental de către un Dumnezeu-gospodar obosit și neatent fie din coada unei pisici, a unui câine sau chiar a Diavolului însuși[68]. Mai mult decât atât, „din împerecherea lui Adam cu această femeie demon, cât şi cu o alta, numită Nahana, sora mai mare a lui Tubal-Cain, a apărut Asmodeus[69] şi încă numeroşi alţi demoni care-i mai chinuiesc şi astăzi pe oameni”[70]. Se spune că peste generaţii, aceste două femei depravate (care nu au cunoscut moartea), au fost judecate de Solomon, care le-a şi condamnat. Mai grav, după Rabinul Joseph din Hamadan, Lilith, prima Evă, este concubina demonică atât a lui Adam, cât şi a lui YHWH[71], în ea fiind unificate cele şapte puteri de pe tărâmul impurităţii.

Revolta ei, deși motivată de un adevăr personal puternic, exprimă în același timp o fire rebelă, dezlănțuită odată cu apariția liberului arbitru, identic cu momentul „umanizării” ei. Din aceste motive, va acționa pe cont propriu, fără ca, în prealabil, să I se fi plâns lui Dumnezeu de opoziția lui Adam, generată de însăși porunca divină. Doi bărbați și trei îngeri nu îi vor schimba atitudinea, perspectivă prin care Lilith poate fi considerată simbolul spiritual al feminismului[72] condamnat nu de puține ori prin ardere pe rug. Pe de altă parte, pedeapsa divină vine ca un exemplu pentru ceilalţi îngeri de a nu părăsi porunca divină, cu toate că mai târziu veghetorii sau „fiii lui Dumnezeu” (*bene elohim*) se vor dezice cam în același fel de Dumnezeu, părăsindu-l și coborând pe pământ ca să se unească fizic cu fiicele oamenilor (*Facere,* 6). Mai degrabă, acţiunea lui Lilith creează un precedent pentru veghetorii, care, spre marea uimire a îngerilor rămaşi fideli lui Dumnezeu, nu vor fi mult mai aspru pedepsiţi decât Lilith, transformată în *demon*, cu toate că distrugerile lor au generat potopul, ei păstrând atributul de *îngeri*, căruia i se adaugă doar „orientarea” spirituală, de *răi*.

---

[66] „Demonul are puterea nu numai de a omorî copii, ci şi de a aduce pe lume alţi demoni distrugători. Lilith făgăduieşte moartea unei părţi a progeniturii sale ca şi faptul de a-i lăsa neatinşi pe nou-născuţii purtători de amulete, dar va fi de acum înainte animată de sentimentul răzbunării. Cu toate acestea, îşi va respecta jurământul” (*ibidem*).

[67] L. Benjamin, I. Cajal-Marin, H. Kuller, *op. cit.,* p. 65. Cu toate că nu ştim din ce anume a fost făurit corpul fizic al lui Lilith, cu siguranţă că Adam nu ar fi putut avea copii cu un trup alcătuit din gunoaie şi excremente. Expresia românească „eşti un rahat” îşi poate avea originea într-o astfel de credinţă.

[68] Pentru mai multe detalii cu privire la valorizarea negativă a femininului în mitologia populară românească vezi Liliana Danciu, *Les images de la féminité dans la mythologie populaire roumaine*, „TricTrac: Journal of World Mythology and Folklore”, volume 8, nr. 1/ 2015, Africa de Sud, Pretoria, pp. 20-34

[69] În demonologia iudaică, este un demon distrugător al fericirii matrimoniale. Numele-i derivă din ebraicul *Aşmeday* sau din persanul *Aşmadaeva*. Deţine rangul de rege şi este descris ca având trei capete: unul de taur, altul de berbec, iar al treilea al unui *căpcăun*; are picioare de cocoş şi călăreşte un leu ce scuipă foc” (Antoaneta Olteanu, *Dicţionar de mitologie. Demoni, duhuri, spirite*. Bucureşti, Editura Paideia, 2004, p. 43). Uneori este identificat cu *Samael* care a sedus-o pe Eva, ca şi pe multe alte femei după ea. Alteori e asociat cu *Pazuzu* (cf. M. Lurker, *op. cit.,* p. 33; Petru Adrian Danciu, *Pazuzu and Lamatshtu – The demonic couple in the Babylonian Mythology*, în „Journal of Romanian Literary Studies”, nr. 10/ 2017, pp. 602-614 – http://www.upm.ro/jrls/JRLS-10/Rls%2010%2082.pdf). Extrem de viclean, ştie să semene discordie. Păzeşte secretele oamenilor şi al comorilor ascunse. În fine, cel puţin prima parte a descrierii sale, cu privire la cele trei capete, ne trimite la un posibil statut de *heruvim* (cu toate că acesta are 4 feţe, cf. *Iezechiel*, 10, 14) de care s-a bucurat înainte de căderе.

[70] L. Benjamin, I. Cajal-Marin, H. Kuller, *op. cit.*

[71] M. Idel, *op. cit.,* p. 263. După Idel, Lilith/Eva, „este descrisă ca demon în *Midraşul* clasic, însă, din câte ştiu eu, nu ca o concubină. Transformarea ei explicită într-o concubină a lui Dumnezeu pare a fi în principiu rezultatul bogatei imaginaţii a lui R. Joseph, care a încercat, după părerea mea, să sugereze un principiu hermeneutic mai general care să nu îl opună pe Dumnezeu răului, sau pe Dumnezeu soţiei Lui – ca în marea majoritate a textelor cabalistice care aparţin de Cabala teozofică – ci soţia şi concubina ca două entităţi feminine care interacţionează sexual cu Dumnezeu ca două persoane independente” (*ibidem*, p. 264).

[72] Acest aspect este evidențiat în Liliana Floria, *Adam and two Evas – an unique erotic triangle*, în „Journal of Romanian Literary Studies”, no 6/ 2015, pp. 238-246.

Istoria imaginată demonologic a lui Lilith se fondează, așa cum am spus la început, pe legendele sumeriene şi babiloniene, conform cărora, încă de la începuturile lumii, existau doi demoni, unul masculin, *Lilu*[73] şi altul feminin, *Lilitu* sau *Lilim*, ce formau un *cuplu*. Ei erau *egali* în *putere* şi deosebit de violenți, rănind deopotrivă bărbaţii, femeile lăuze, dar şi copiii. Nu ştim cum îşi imaginau sumerienii originea celor doi și nici care a fost motivul ce i-a determinat să-și îndrepte acțiunile împotriva întregii umanități. Ceea ce ştim cu certitudine este că nu pare a se pune în discuţie vreun conflict, din contră cei doi colaborau în toate acţiunile lor. Posibil ca exemplul celor doi să fie transferat și modificat mai târziu pentru un alt cuplu, Pazutu şi Lamasthu. Părerea noastră este că, la origine, cei doi demoni au fost zeități cu funcții depline în riturile de fertilitate agrare legate de fazele Lunii. Un „accident religios" generat cel mai probabil de o acțiune militară, le-a subminat autoritatea, cultul fiind înlocuit cu cel al zeului lunar Sin și cel solar, Șamaș. Lipsiți de atributele fertilității, Lilu și Lilitu s-au transformat în demoni. Tradiția demonologică evreiască nu a păstrat decât varianta feminină a cuplului demonic, asimilând cele două personalități într-un singur nume, cu toate că a reținut ura împotriva bărbaților de la demonul Lilu și dorința de a ucide femeile lăuze și copiii de la demonul femelă Lilitu. *Lilith* a devenit o personalitate feminină, unică și dominantă. Sigur, Lilith va acționa pe ascuns, fiind pusă în legătură cu *laila*, „noaptea", un demon nocturn a cărui locuință este Luna. Unii cercetători o pun în legătură cu cuvântul sumerian *luli*, „dereglare" sau „libertinaj", arătând că la originea ei sumeriană ar fi fost un demon care aţâţa la voluptate. Demonologia iudaică a păstrat ideea, catalogându-l drept *demon sucub*. Din Palestina, Lilith a ajuns în Grecia, unde i s-a alăturat lui Hecate, ale cărei fiice erau reprezentate cu un posterior „ca cel al unei măgăriţe (simbolul lascivităţii şi al cruzimii) şi obişnuiau să sugă sângele jertfelor lor"[74].

Demonii sucubi, respectiv incubi, sunt fiinţe angelice decăzute ori sufletele nefilimilor şi nu sufletele umane supuse unei astfel de patimi. Demonii sucubi provoacă atacuri de natură sexuală asupra oamenilor în timpul somnului şi uneori chiar în stare de veghe. Atunci când apare coabitarea, actanții umani sunt suspectați de practicarea actelor magice. Creștinismul a mers până la a considera drept produs al acestor demoni orice rituri de natură sexuală. În acest sens, iată ce ne spune Zoharul despre *emanaţiile demonice*, produse ale dimensiunilor inferioare ale creierului nostru: „Când regele Solomon s-a dus în livada de nuci, a luat o coajă (klipa) şi a asemănat striaţiunile acesteia cu acele duhuri care inspiră dorinţele senzuale ale oamenilor, aşa cum stă scris: „şi desfătarea fiiilor omului vine de la demonii masculini şi feminini" (*Eclesiastul*, 2, 8)[75]. Acest verset arată în acelaşi timp că plăcerile pe care oamenii şi le îngăduie în timpul somnului dau naştere la o multitudine de demoni"[76]. Desigur se face trimitere la Lilith dar şi la alţi demoni feminizaţi, precum și la procreații de natură demonică. În fine, somnul este starea ideală a contaminării imaginarului conștient cu reziduurile inconștientului, în urma căreia prind contur „demonii personali". Puterea de seducţie a lui Lilith este copleşitoare. Rabbi Hanina susţinea că nicodată „un bărbat nu trebuie să doarmă singur într-o casă – cel care o va face, va fi înhăţat de Lilith"[77], aceasta pentru că demonul îşi face obicei prin a ataca bărbaţii *singuri*. Singurătatea este și motivul asaltului sexual al anahoreților. Prin atitudinea-i virulentă, ea îşi mai dispută și acum supremaţia „de a sta deasupra", impunându-și de această dată voinţa de a sta peste, de a domina, de a consuma victima. Ea apare când bărbatul doarme. Îi induce o stare de vis erotic, cu senzaţii atât de puternice încât îi produce ejacularea. Se crede că imediat îi ia sperma pentru a produce cu ea copii-demoni, care nu doar că îi înlocuiesc pe cei pierduţi ai ci, mai mult decât atât, îi triplează ca număr. Pe drept cuvânt, legendele medievale o pot numi „ispititoarea", iniţial primind numele de „năluca nocturnă". Prin astfel de procedee se credea că Lilith obţinea copii

[73] Lilu (Lilû sau Lillû) este un sucub, adică demon masculinizat, „care posedă femeile noaptea în somn; este şi patron al nopţii şi al vântului (A. Olteanu, *op. cit.*, p. 250).

[74] Manfred Lurker, *Lexicon de zei și demoni. Nume, funcții, simboluri / atribute*. Traducere în limba română de Adela Motoc, București, Editura Enciclopedică, 1999, p. 190.

[75] Traducerea *Sepuagintei* în limba română nu menționează prezența demonilor, Vezi *Septuaginta*, vol. IV-1, Volum coordonat de Criatian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu, în colaborare cu pr. Ioan-Florin Florescu, Iași, Editura Polirom, 2006, p. 533.

[76] Dan Cohn-Sherbok, *Mistica iudaică. Antologie.* Traducere de Sanda și Gheorghe Lepoev, București, Editura Hasefer, 2000, pp. 156-157.

[77] P. Bebe, *op. cit.*, p. 149.

viguroşi, demoni, duşmani ai neamului omenesc. Lilith nu poate acţiona asupra unui bărbat dacă acesta e căsătorit, dar îl poate ataca atunci când el nu stă alături de soţia sa. Ar putea fi acesta unul din motivele pentru care mistica iudaică nu acceptă retragerea totală sau monahismul, pentru că „nu este bine ca omul să fie singur".

3. De la Lilith la Avestiţa

Elena Sevastos reproduce un studiu comparativ a dr. M. Gaster, ce pune în relație pe Lilith cu Avestița, ultima fiind înțeleasă ca o „extensie" în spiritualitatea noastră a celei dintâi[78]. În analiza lui Gaster găsim un text popular cu rol de talisman, care a circulat în mediile evreieşti de la noi. El reprezintă „puntea de legătură" dintre tradiţia demonologică iudaică şi cea magico-precreştină românească. La fel ca în cazul demonului asiro-babilonian Lamashtu, Lilith aduce răul ca boală asupra pruncilor nou-născuţi, motiv pentru care demonologia iudaică face uz de „amulete speciale pentru îndepărtarea ei"[79]. Acelaşi lucru se întâmplă şi la noi, unde Avestiţa atacă pruncii îmbolnăvindu-i. Uneori reușește chiar să-i ucidă. Mai mult decât, Lilith și Avestița răpesc copiii din casele şi de lângă părinţii lor.

Până în acest punct al argumentării noastre ştim că pe amuletele demonului Avestița nu apare numele copilului ce urmează a fi protejat, ci doar numele ei. Amuleta este ținută în pat sau purtată la gât. Demonologia românească a considerat de cuviinţă să utilizeze numele demonului, care, odată descoperite, îl pun pe fugă la simpla lor vedere sau dacă sunt rostite. Există totuşi o diferenţă de concepţie între cele două tipuri de talismane. Talismanele împotriva lui Lilith ţin de magia înaltă a cărei origine se găseşte urmând linia sacerdotală a preoţilor babilonieni, mai târziu adaptată demonologiei monoteismului iudaic. În talismanul românesc se observă păstrarea alterată a numelor celor trei îngeri „traduse" în limba română[80], nume care au putere acum asupra demonului Avestiței/ Lilith. Chiar dacă talismanele împotriva Avestiţei sunt expresia unei construcții sincretice a magiei populare românești, aceasta este profund influențată de imaginarul demonologic iudaic. Poate că cea mai mare diferenţă dintre cei doi demoni este aceea că despre Lilith se spune că ar fi un demon sucub, atribut inexistent în scrierile despre Avestiţa, un răspuns al mediului popular românesc, de altfel creştin. Ortodoxia exclude sucubat-ul ca fenomen, cu toate că patristica creştină recunoaşte prin intermediul scrierilor sale că, nu de puține ori, atacurile demonilor sunt şi de natură sexuală. Demonologia populară românească nu a asimilat și numele demonului Lilith pentru că Avestița exista deja pe teritoriul nostru, ca zeitate a fertilității, suferind treptat procesul demonizării sub presiunea monoteismului creștin, o istorie sacră ce pare că se repetă.

BIBLIOGRAPHY

Abelson, J., *Mistica ebraică*. Traducere din limba engleză de Ilie Iliescu, Bucureşti, Editura Herald, 2006.

Adămuţ, Anton I., *Filosofia Sfântului Augustin*, Iaşi, Editura Polirom, 2001.

Autran, Charles, *Mithra, Zoroastru şi istoria ariană a creştinismului*. Traducere de Tudor Reu şi Robert Adam. Bucureşti, Editura Antet, 1995.

Benjamin, Lya, Irina Cajal-Marin, Hary Kuller, *Mituri, rituri şi obiecte rituale iudaice. Culegere de texte şi comentarii.* Cuvânt înainte de Academician Nicolae Cajal, Bucureşti, Editura Fundaţiei Culturale Române, 1994.

[78] *Lilith și cei trei îngeri*. Studiu comparativ de dr. M. Gaster, apud. E. D. O. Sevastos, *op. cit*., vol. II, pp. 192-196.

[79] D. D. Runes, *op. cit.* Cohen mai adaugă: „Talmudul vorbește puțin despre ea, dar în folclorul iudaismului ea ocupă un loc important; era considerată periculoasă în special pentru lăuze şi pentru că răpește copii" (A. Cohen, *op. cit.*, p. 367).

[80] Este vorba de („îngerii") *Sanoi, Sansanoi* şi *Samangluf*, despre care Elena D. O. Sevastos spune că unii cercetători au încercat a „explica acele numiri foarte curioase ale îngerilor, care apar numai pe această formulă şi nu se găsesc nicăieri în analogia evreiască" (*Literatură populară. Poveşti. Naşterea la români*, vol. II. Ediție îngrijită şi prefață de Ioan Ilişiu, Bucureşti, Editura Minerva, 1990, p. 192). Sevastos menționează ca sursă utilizată în cercetarea sa un „bilet" (*op. cit.*, p. 193), fără a indica, din păcate, zona de origine a acestuia.

Bebe, Pauline, *Femeile iudaismului. Dicţionar.* Traducere de Janina Ianoşi. Bucureşti, Editura Hasefer, 2002.
Biblia Hebraica Stuttgartensia, Stuttgart, 1990.
Biblia sau Sfânta Scriptură, Bucureşti, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988.
Chadwick, Henry, *Augustin*. Traducere din engleză de Ioan-Lucian Munteanu. Bucureşti, Editura Humanitas, 1998.
Cohen, A., *Talmudul*. Traducere din limba franceză de C. Litman, Bucureşti, Editura Hasefer, 1999.
Constantin C. Pavel, *Problema răului la Fericitul Augustin*, Bucureşti Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1996.
Crouzel, Henri, *Origen. Personajul, exegetul, omul duhovnicesc, teologul*. Traducere de Cristian Pop. Studii de Gilles Dorival şi Cristian Bădiliţă. Prefaţă de Ioan I. Ică jr., Sibiu, Editura Deisis, 1999.
Damaschin, Sfântul Ioan, *Dogmatica*. Ediţia a III-a. Traducere de pr. Dumitru Fecioru. Bucureşti, Editura Scripta, 1993.
Constantin C. Pavel, *Introducere în gândirea Fericitului Augustin*, Bucureşti, Editura Anastasia, 1998.
Constantinescu, Gabriel, *Marginalii la Talmud*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1999.
Cooper, David A., *Dumnezeu este un verb.* Traducere de Lucia Vitcowsky. Bucureşti, Editura Hasefer, 2000.
Danciu, Petru Adrian, *The hedgehog, between the possesive mother and the stepfather. Hermeneutical perspective upon the romanian mythological imaginary* în „Journal of Romanian Literary Studies", nr. 8/ 2016.
Danciu, Petru Adrian, *Pazuzu and Lamatshtu – The demonic couple in the Babylonian Mitology*, în „Journal of Romanian Literary Studies", nr. 10/ 2017.
Epstein, Isidor, *Iudaismul. Origini şi istorie.* Traducere şi note de Ţicu Goldstein. Bucureşti, Editura Hasefer, 2003.
Evanghelii gnostice. Traducere, studii introductive şi note de Anton Toth, Bucureşti, Editura Herald, 2005.
Franck, Adolph, *Doctrina Kabbalei. Filosofia religioasă a evreilor.* Traducere din limba franceză de Monica Medeleanu şi Mariana Buruiană. Bucureşti, Editura Herald, 2004.
Georgescu, Ion V., *Demonologia Vechiului Testament. Satan în profeţia lui Zaharia*, în „Biserica Ortodoxă Română" (56), nr. 9-10 / septembrie-octombrie 1938.
Grozea, Lucian, *Gnoza. Jocurile fiinţei în gnoza valentiniană orientală. Aspecte ale gnosticismului de tip siro-egiptean după mărturiile patristice, filosofice şi copte.* Bucureşti, Editura Paideia, 2001.
Guénon, René, *Demiurgul şi alte studii tradiţionale*. Cuvânt înainte de Roger Maridort. Cuvânt introductiv de Mircea A. Tamaş. Traducere din limba franceză de Daniel Hoblea. Bucureşti, Editura Herald, 2005.
Hall, Marguerite, Gilles Dorival, Olivier Munnich, *Septuaginta. De la iudaismul elenistic la creştinismul vechi*. Traducere din limba franceză şi îngrijire ediţie de Mihai Valentin Vladimirescu. Bucureşti, Editura Herald, 2007.
Idel, Moshe, *Cabala şi Eros*. Traducere de Cătălin Patrosie, București, Editura Hasefer, 2004.
Ioan Gură de Aur, Sfântul, *Omilii la Facere,* vol. I, Bucureşti, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2003.
Knappert, Jean, *Enciclopedie. Mitologia şi religia Orientului Mijlociu.* Traducere de Gherasim Ţic. Bucureşti, Editura Nemira, 2003.
Kramer, S. N., *Istoria începe la Sumer*. Traducere de Cornel Sabin, București, Editura Științifică, 1962.
Lurker, Manfred, *Lexicon de zei şi demoni. Nume, funcţii, simboluri / atribute*. Traducere în limba română de Adela Motoc, București, Editura Enciclopedică, 1999.

Marrou, Henri-Irénée, *Sfântul Augustin şi sfârşitul culturii antice*. Traducere de Dragan Stoianovici şi Lucia Wald. Bucureşti, Editura Humanitas, 1997.
Neaga, Nicolae, *Facerea*, Sibiu, 1945.
Neher, André, *Cheile Identităţii iudaice.* Traducere, prefaţă şi note de Ţicu Goldstein, Bucureşti, Editura Hasefer, 2001.
Manolache, Anca, *Un capitol de angeologie. Creaţia, natura şi căderea îngerilor*, în „Studii Teologice" (VII), nr. 1-2/ ianuarie-februarie 1955.
Olteanu, Antoaneta, *Dicţionar de mitologie. Demoni, duhuri, spirite*. Bucureşti, Editura Paideia, 2004.
Păstorul lui Herma. Traducerea textului și îngrijire ediție de Monica Medeleanu, București, Editura Herald, 2007.
Petercă, Vladimir, *De la Abraham la Iosua*, Bucureşti, Editura Institutului Teologic Romano-Catolic, 1996.
Puech, Henri-Charles, *Despre gnoză şi gnosticism.* Traducere din limba franceză de Cornelia Dumitru. Bucureşti, Editura Herald, 2007.
Rotenberg, Avram, *Evreul rătăcitor. Istoria şi manipularea unui mit*, Bucureşti, Editura Hasefer, 2003.
Runes, Dragobert D., *Dicţionar de iudaism. Rituri, obiceiuri şi concepte iudaice.* Traducere din limba engleză de Viviane Prager. Bucureşti, Editura Hasefer, 1997.
Septuaginta, vol. IV-1, Volum coordonat de Criatian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu, în colaborare cu pr. Ioan-Florin Florescu, Iaşi, Editura Polirom, 2006.
Septuaginta, vol. IV-2. Volum coordonat de Criatian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu, în colaborare cu pr. Ioan-Florin Florescu, Iaşi, Editura Polirom, 2007.
Sevastos, Elena D. O., *Literatură populară. Poveşti. Naşterea la români*, vol. II. Ediţie îngrijită şi prefaţă de Ioan Ilișiu, Bucureşti, Editura Minerva, 1990.
Sherbok, Dan Cohn-, *Mistica iudaică. Antologie.* Traducere de Sanda şi Gheorghe Lepoev, Bucureşti, Editura Hasefer, 2000.
Schaya, Leo, *Omul şi Absolutul după doctrina Kabbalei.* Traducere din limba franceză de Costin Pop. Bucureşti, Editura Herald, 2006.
Sfintele Scripturi. Traducerea Lumii Noi. Watchtower Bible and Tract Society of New York, 2006.
Todoran, pr. prof. dr. Isidor, arhid. prof. dr. Ioan Zăgrean, *Teologia dogmatică.* Bucureşti, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1991.
Tofan, Sergiu, *Origene. Între teologie şi filosofie.* Bucureşti, Editura Paideia, 2003.
Trei apocrife ale Vechiului Testament. Iosif și Aseneth, Testamentul lui Iov, Testamentul lui Avraam. Traducere, note și prezentări de Cristian Bădiliță, Iași, Editura Polirom, 2000
Vladimirescu, Mihai Valentin, *O istorie a Bibliei ebraice*. Prefaţă de Adrian Schenker. Iaşi, Editura Polirom, 2006.
Zumthor, Paul, *Babel sau nedesăvârşirea*. Traducere, prefaţă şi note de Maria Carpov. Iaşi, Editura Polirom, 1998.
Waldman, Felicia, *Ocultarea în mistica iudaică. Ocultismul Kabbalei*, Bucureşti, Editura Paideia, 2002.